

Makosa ya Upatanishi wa Kisarufi katika Ujifunzaji Lugha ya Pili: Mfano wa Wanafunzi wa Kiswahili katika Shule za Upili Wilayani Muhanga, Nchini Rwanda

Ntawiyanga Sylvain
Chuo Kikuu cha Rwanda

Ikisiri

Makala hii inachunguza makosa ya upatanishi wa kisarufi miongoni mwa wanafunzi wa Kiswahili wa shule za upili wilayani Muhanga, nchini Rwanda. Ingawa kuna miundo kadhaa ya Kiswahili inayofanana na ya Kinyarwanda, wanafunzi Wanyarwanda hutatizwa na tofauti mbalimbali zilizopo kati ya lugha hizo mbili (Ntawiyanga, 2015). Hivyo, lengo kuu la makala hii ni kudhihirisha na kufafanua makosa ya upatanishi wa kisarufi yanayofanywa na wanafunzi Wanyarwanda katika ujifunzaji wao wa lugha ya Kiswahili kwa misingi ya Nadharia ya Uchanganuzi Makosa (Corder, 1967). Kulingana na uchunguzi wa data¹ iliyotumika katika makala hii, wanafunzi wengi walifanya makosa mbalimbali katika upatanishi wa kisarufi. Kwa upande mmoja, makosa yaliyofanywa yalitokana na athari za lugha yao ya kwanza ilhali mengine yalitokea pale wanafunzi walipotaka kujumuisha kanuni za lugha ya Kiswahili kwa kujirahisishia ujifunzaji wao. Mapendekezo yanatolewa kwa serikali ya Rwanda, walimu, viongozi wa shule za upili na wadau wa Kiswahili ili waweze kutoa mchango wao katika uboreshaji wa ufundishaji na ujifunzaji wa lugha ya Kiswahili nchini humo.

1.0 Utangulizi

Makala hii inachunguza makosa ya upatanishi wa Kisarufi miongoni mwa wanafunzi wa Kiswahili wa shule za upili wilayani Muhanga, nchini Rwanda. Sehemu inayofuata inaelezea historia fupi kuhusu ufundishaji wa Kiswahili nchini Rwanda na inaangazia masuala ya ufundishaji wa lugha ya pili katika mazingira ya lugha ya kwanza ya wanafunzi. Historia fupi kuhusu ufundishaji wa Kiswahili nchini Rwanda inatujengea msingi wa kuchunguza makosa ya upatanishi wa kisarufi ambayo hufanywa na wanafunzi Wanyarwanda katika ujifunzaji wao wa Kiswahili nchini humo.

1.1 Historia Fupi kuhusu Ufundishaji wa Kiswahili nchini Rwanda

Kiswahili ni miongoni mwa lugha kuu zinazotumika nchini Rwanda. Ufundishaji wake ulianza wakati wa ukoloni wa Wajerumani katika shule ya msingi ya Nyanza

---

¹ Data iliyotumika ilitokana na tasnifu ya mwandishi wa makala ya Shahada ya Umahiri (2015).

mnamo mwaka 1907 (Bizimana, 2002). Hata hivyo, maendeleo ya Kiswahili nchini humo yalikulumbana na vikwazo mbalimbali kuanzia wakati wa utawala wa Wabelgiji (1916-1962). Katika kipindi hiki, wakoloni hawa walidhalilisha lugha ya Kiswahili walipolenga kufuta athari zote za utawala wa Wajerumani baada ya kushindwa Vita vya Kwanza vya Dunia. Kutokana na mtazamo huo, Kiswahili kilihusishwa na lugha ya wahalifu na nafasi yake ilichukuliwa na Kifaransa ambacho tangu mwaka 1929 kilitumiwa kama lugha rasmi ilhali Kiswahili kikafutwa katika ratiba ya masomo katika shule za msingi na shule za upili (Ntawigira, 1997).

Mnamo mwaka 1979 kulikuwa na mapinduzi makubwa katika elimu kutokana na mtaala ulioanzishwa katika shule za msingi na shule za upili. Utekelezaji wa mtaala huo ulifanikishwa kutokana na makubaliano kati ya serikali za Rwanda na Tanzania ambapo nchi hizi ziliafikiana kuhusu mradi wa kubadilishana walimu wa Kiswahili kwa ajili ya kufanikisha ufundishaji wa lugha ya Kiswahili nchini Rwanda (Kimenyi, 2003). Makubaliano hayo yalisaidia sana kustawisha lugha ya Kiswahili iliyokuwa ikifundishwa katika shule nyingi za sekondari katika mkondo wa lugha na hata mikondo ya Biashara na Uhasibu, Uhazili, na Sheria. Hali hii iliendelezwa mpaka mwaka 1994 ambapo Wanyarwanda wengi walianza kuonesha hamu ya kutumia lugha ya Kiswahili katika mawasiliano yao. Mlaga (2017) anasema kuwa utashi wa kisiasa katika kuendeleza lugha ya Kiswahili ulijidhihirisha wazi katika kipindi cha mwaka 1996-2016 ambapo mambo matatu muhimu yalichangia sana. Mambo hayo ni nguvu ya watu waliorejea Rwanda baada ya mwaka 1994, ushirikiano wa Nchi za Ukanda wa Maziwa Makuu, na Jumuiya ya Afrika Mashariki.

Hivyo, baada ya mwaka 1994 idadi ya wazungumzaji wa Kiswahili iliongezeka na mashirika mbalimbali yalianzisha shughuli za kutoa mafunzo ya Kiswahili kwa watu binafsi. Isitoshe, matumizi ya lugha ya Kiswahili yalizidi kuimarishwa kutokana na mpango wa elimu kwa wote ulioanzishwa mwaka 2008. Kutokana na mpango huo, elimu ya shule za upili ilikuwa ya msingi; kila mwanafunzi alitarajiwa kujifunza kwa miaka sita ya shule za msingi, miaka mitatu katika awamu ya kwanza ya shule za upili na hatimaye kuendelea na miaka mitatu mingine ya awamu ya pili ya shule za upili. Kulingana na mpango huo, baadhi ya wanafunzi waliweza kujifunza lugha ya Kiswahili katika awamu ya kwanza hata kama lilikuwa somo lisilo la lazima na lisilotahiniwa. Aidha, katika awamu ya pili, wanafunzi waliochagua kujiunga na mkondo wa Kiingereza, Kinyarwanda na Kiswahili waliweza kuendelea kukuza uwezo wao wa lugha ya Kiswahili ambapo katika baadhi ya mikondo Kiswahili kilifundishwa pia kama somo lisilo la lazima (MINEDUC, 2013).

Mnamo mwaka 2015, ufundishaji wa lugha ya Kiswahili uliwekewa mkazo kutokana na mtaala mpya unaoegemea kwenye uwezo wa mwanafunzi

(REB, 2015). Kulingana na mtaala huu, ufundishaji wa Kiswahili kama somo linalotahiniwa huanza katika kidato cha kwanza hadi cha tatu na wanafunzi huweza kuendeleza uwezo wao katika lugha hii kwa kujiunga na mkondo wa Kiingereza, Kinyarwanda na Kiswahili katika awamu ya pili ya shule za upili. Vilevile, baadhi ya shule ambapo wanafunzi hufuata mikondo isiyo ya lugha huweza pia kuchagua kufundisha Kiswahili kama somo lisilotahiniwa. Kwa kuwa mpango wa elimu kwa wote uliwezesha kila tarafa kuwa na shule ya upili angalau moja, ni dhahiri kwamba idadi ya wanafunzi wa Kiswahili iliongezeka kwa kiwango cha kuridhisha hata kama wanafunzi hawa hukumbana na changamoto mbalimbali katika ujifunzaji wao wa lugha hiyo (Ntawiyanga, 2015).

1.2 Ufundishaji wa Lugha ya Pili katika Mazingira ya Lugha ya Kwanza ya Mwanafunzi

Licha ya utashi wa serikali ya Rwanda wa kukuza lugha ya Kiswahili kupitia elimu, tafiti mbalimbali (kama vile Musau, 1993; Mudhune, 1994; Onyango, 1997; Mutugu, 2001; na Ontieri, 2015) zinaonesha kuwa lugha ya kwanza (L1) huathiri ujifunzaji wa lugha ya pili (L2) kiasi kwamba mwanafunzi hufanya makosa katika ujifunzaji wake wa L2. Hivyo, ni dhahiri kwamba wanafunzi Wanyarwanda nao hukumbana na matatizo mbalimbali wanapojifunza lugha ya Kiswahili. Tafiti hizo zilithibitisha kwamba athari za uhamishaji wa vipengele vya kisarufi kutoka L1 hadi L2 ni jambo la kawaida katika mchakato wa ujifunzaji wa L2. Steinberg na wenzake (1982) wamethibitisha hali hii walipoeleza kwamba uelewa wa miundo changamani ya L2 humtaka mwanafunzi afanye mazoezi mengi ya kimaandishi na kimazungumzo ili aweze kutumia kanuni za L2 kwa usahihi.

Kwa hivyo, makala hii inanua kuchunguza makosa yanayofanywa na wanafunzi Wanyarwanda katika ujifunzaji wa Kiswahili. Kwa kuwa umahiri wa lugha hudhihirishwa kupitia uwezo wa kuzitumia kanuni za lugha katika mawasiliano, makala hii inazingatia upatanishi wa kisarufi kama sehemu ya kipengele cha kimofosintaksia. Kipengele cha mofosintaksia huhusisha uchunguzi wa viwango vya mofolojia na sintaksia kwa pamoja na humtaka mwanasarufi achunguze vipashio vya kimofolojia vya maneno na kutathmini jinsi vinavyoingana kwa ajili ya kuunda kipashio kikubwa zaidi kuliko neno.

Makosa yanayofanywa na wanafunzi wakati wa ujifunzaji L2 huweza kuelezwa kwa namna tofauti lakini maelezo hayo huangukia katika makundi mawili (taz. Corder, 1967; Campbell na Wales, 1970; Norrish, 1983; Ellis, 1994 na Amando na wenzake, 2007). Tafiti hizo zilitofautisha makosa yanayotokana na utendaji wa mtu na yale ya kiumilisi. Kundi la kwanza la makosa halihusiani na ujuzi wa mwanafunzi bali ni makosa yanayojitokeza katika utendaji wake na mwanafunzi huweza kujisahihisha mwenyewe bila kujifunza muundo sahihi kwani huwa tayari ana ujuzi huo. Corder (1967) anaeleza kuwa makosa kama haya hutokana na hali za kimwili, kama vile uchovu au kisaikolojia, mathalani, kuwa na hisia kubwa. Kwa upande wa Ellis (1994), anasisitiza matatizo ya mwanafunzi

katika uchakataji kwani hayo ndiyo humzuia kuufikia muundo sahihi wa L2 ambao alilenga kuufikia katika utendaji wake.

Kundi la pili linadhihirisha makosa yanayohusiana na ujuzi wa mwanafunzi kwani hufanya kosa ambalo huwa kiwakilishi cha kile alichonacho katika ubongo wake. Wakati huu, makosa huashiria umilisi wa mwanafunzi, yaani dirisha la kuchungulia matukio yaliyomo ubongoni na hasa mfumo wa kanuni anazozimiliki kuhusu mfumo lengwa. Kulingana na Ellis (1994), kundi hili la makosa huchukuliwa kama matokeo ya ukosefu wa ujuzi wa kanuni za L2 na mwanafunzi kutakiwa kwanza kujifunza muundo sahihi au kuelewa kanuni za L2 ili aweze kujisahihisha.

Naye Richards (1974) anathibitisha kwamba ujifunzaji wa L2 huambatana na uhamishaji wa vipengele vya L1 kama njia ya kujirahisishia ujifunzaji. Mara nyingi tofauti zilizopo kati ya miundo ya L1 na L2 ndizo huathirika sana kwani mwanafunzi hupata ugumu katika mchakato wa kuimudu miundo hiyo. Tafiti mbalimbali kama vile Kimenyi (2003), Ntawigira (2011) na Ntawiyanga (2015) zimedhihirisha kwamba ujifunzaji wa Kiswahili kama L2 miongoni mwa wanafunzi Wanyarwanda hukumbwa na matatizo mbalimbali yanayostahili kujadiliwa na kutafutiwa ufumbuzi. Kwa hivyo, makala hii inachunguza makosa ya upatanishi wa kisarufi yanayofanywa na wanafunzi Wanyarwanda ili kutoa mapendekezo ya kuboresha ufundishaji wa lugha ya Kiswahili kwa wanafunzi wa shule za upili nchini Rwanda.

2.0 Misingi ya Nadharia na Methodolojia

Makala hii inaegemea kwenye misingi ya Nadharia ya Uchanganuzi Makosa (UM) ambayo ilizungumziwa kwanza na Stephen Pit Corder (1967) na kupata mwelekeo mnamo miaka ya 1970. Wakati huo Nadharia ya UM ilichukua nafasi ya Nadharia ya Uchanganuzi Linganuzi (UL) iliyoasisiwa na Fries (1945) na kuendelezwa na Robert Lado (1957). Al kresheh (2016) na Namaziandost (2017) wanaeleza kuwa Nadharia ya UL ilikuwa ikichukuliwa kama kipengele cha mbinu za ufundishaji wa L2 lakini miaka ya 1970 tafiti mbalimbali zilionesha udhaifu wake kwa kushindwa kutumika kuichunguza lugha ya mwanafunzi.

Kulingana na Nadharia ya UL makosa yalitazamwa kama matokeo ya maingiliano ya L1 na L2 tu ambapo mwalimu aliweza kutabiri makosa ya wanafunzi kwani lengo lake lilikuwa kufundisha tofauti za kiisimu kati ya L1 na L2. Kwa hivyo, wakati ambapo Nadharia ya UL ilizingatia miundo sahihi ya L1 na L2, ya UM ilichukua nafasi yake kwa kutilia mkazo mbinu za kuichunguza lugha ya mwanafunzi. Makosa yalianza kuchukuliwa kama ishara kwamba mwanafunzi anajaribu kujifunza na kuelewa mfumo wa lugha lengwa. Ufanisi wa Nadharia ya UM umedhihirika zaidi pale ambapo mwanafunzi hupewa nafasi ya kutosha katika ujifunzaji kwa kuchunguza makosa anayoyafanya katika ujifunzaji wake na pia makosa yanayofanywa na wanafunzi wengine katika ujifunzaji wao.

Aidha, tafiti nyingi zilizofanywa kuhusu ujifunzaji wa L2 miaka ya 1970 zilionesha kuwa isingewezekana kufafanua makosa mengi kwa msingi wa uhamishaji wa vipengele vya L1 pekee katika mchakato wa kujifunza L2 kama ilivyofafanuliwa katika UL (Dulay na Burt, 1973; 1974). Kwa hivyo, makala hii imezingatia Nadharia ya UM ambayo imeonekana kukidhi haja kutokana na uwezo wake wa kuchunguza makosa yanayofanywa na wanafunzi wa L2 kwa kuyaainisha, kuyaeleza na kuyatathmini. Kutokana na misingi hii, makosa ya upatanishi wa kisarufi ya wanafunzi wa Kiswahili wa shule za upili wilayani Muhanga, nchini Rwanda yalichunguzwa ili kupendekeza njia za kuboresha ujifunzaji wa Kiswahili miongoni mwa wanafunzi Wanyarwanda.

Kwa upande wa methodolojia, makala hii imetumia data zilizotokana na majibu ya mazoezi yaliyotolewa kwa wanafunzi sitini wanaosoma Kiswahili katika shule tatu za upili wilayani Muhanga, nchini Rwanda. Shule hizo za upili ambazo ziliteuliwa kimakusudi ni Groupe Scolaire de Kirwa, Groupe Scolaire de Cyeza na Groupe Scolaire de Shyogwe. Kwa upande mmoja, wanafunzi kumikumi wa kidato cha tano na cha sita kwa kila shule walipewa mazoezi ili kujibu maswali yaliyowataka kuzikamilisha sentensi. Kwa upande mwingine, walimu watatu wanaofundisha lugha ya Kiswahili nao pia walihusishwa kwa njia ya mahojiano. Walimu hao walitoa maoni yao kuhusu matatizo ya upatanishi wa kisarufi yanayowakumba wanafunzi pamoja na chanzo cha makosa yaliyofanywa na wanafunzi wao. Hivyo, pamoja na kutoa mapendekezo ya uboreshaji wa ufundishaji wa lugha ya Kiswahili nchini Rwanda, makala hii inabainisha, kueleza na kufafanua makosa ya upatanishi wa kisarufi yanayofanywa na wanafunzi wa Kiswahili wa shule hizo.

Vilevile, miundo ya nomino mbalimbali imechunguzwa katika makala hii kwa kutilia mkazo vipatanishi vyake na maneno mengine hususani vivumishi, viwakilishi na vitenzi. Hivyo, kwa kuzingatia Nadharia ya UM, makosa yamebainishwa kwa kukadiria idadi ya wanafunzi waliofanya makosa hayo kwa asilimia. Ili kuonesha kiwango cha makosa yaliyofanywa na wanafunzi, matokeo yanawasilishwa kwa majedwali katika madarasa yaliyohusishwa kwenye utafiti, yaani kidato cha tano na cha sita. Uchunguzi wa makosa yaliyofanywa na wanafunzi ulichangia kutambua kipengele cha ufundishaji kinachowatatiza zaidi wanafunzi.

3.0 Makosa ya Upatanishi wa Kisarufi ya Wanafunzi wa Kiswahili katika Shule za Upili

Makala hii inadhihirisha makosa ya upatanishi wa kisarufi yaliyofanywa na wanafunzi wa Kiswahili wa shule za upili wilayani Muhanga. Makosa hayo yanadhihirishwa kupitia majibu yaliyotolewa na wanafunzi katika majibu waliyoyatoa kwenye karatasi za mazoezi waliyopewa. Lengo kuu la mazoezi hayo lilikuwa kutathmini uwezo wao wa kupatanisha nomino na maneno mengine yanayoandamana na kutawaliwa nayo katika upatanishi wa kisarufi. Hivyo,

upatanishi wa nomino na kivumishi, nomino na kiwakilishi na nomino na kitenzi ndio uliochunguzwa katika makala hii.

Katika makala hii kivumishi kinafafanuliwa kama neno lolote linaloambatana na jina ili kulieleza au kulitolea taarifa zaidi kuhusu namna lilivyo, linavyofikirika au kufikiriwa. Dhana hii inayoungwa mkono na watafiti wengine (kama vile Nkwera, 1978; Massamba, Kihore na Hokororo, 1999; Mgullu, 1999; Habwe na Karanja, 2004; na Njogu na Nganje, 2006) ndiyo inayoakisi lengo letu la kuchunguza makosa ya upatanishi wa kisarufi kama kipengele cha kimofosintaksia. Mtazamo huu unatofautiana na ule uliozingatiwa na baadhi ya watafiti wanaohusisha zaidi viwango vya kisemantiki na kisintaksia katika uainishaji wao wa vivumishi na vibainishi kwani wao huona vibainishi kama kategoria ya maneno inayoweza kujitosheleza (Zabron, 2015).

Kiwakilishi kwa upande wake hufafanuliwa kama neno lolote linalotumiwa kuwakilisha nomino kwa uwezo wake wa hutumiwa badala ya nomino katika sentensi. Obuchi na Mukhwana (2010) wanaeleza kwamba lengo la kutumia viwakilishi ni kumsadia mzungumzaji kujiepusha kutaja tena nomino katika sentensi kwani hali hii inaweza ikachosha masikizi. Aidha, uainishaji wa vivumishi na viwakilishi uliozingatiwa katika makala hii umetokana na kwamba makala inania kuchunguza upatanishi wa kisarufi ambacho ni kipengele cha kimofosintaksia, yaani kinachozingatia muundo wa maneno pamoja na kutalii dhima ya vipashio vyake katika muundo wa sentensi nzima.

3.1 Upatanishi wa Nomino na Kivumishi

Kutokana na majibu yaliyotolewa na wanafunzi kwenye karatasi za mazoezi, upatanishi wa nomino na vivumishi mbalimbali ulidhihirisha matatizo tofauti ambayo yalipangwa na kubainishwa kwa misingi ya Nadharia ya UM. Ili kulikabili tatizo linalojitokeza katika mitazamo tofauti ya uainishaji wa ngeli, tumeamua kuzingatia mtazamo wa kisintaksia wa uainishaji ngeli ambapo kundi la ngeli huchunguzwa kupitia viambishi vya nomino vya umoja na wingi vinavyorejelea nomino kiima katika kitenzi husika.

3.1.1 Nomino na Kivumishi cha Sifa

Kulingana na Mbaabu (1992), matumizi ya vivumishi vya sifa huwatatiza watu kwa kuwa muundo kamili wa vivumishi hivyo hutegemea upatanishi wake na nomino. Jedwali lifuatalo linaonesha hali halisi ya matatizo yanayowakumba wanafunzi Wanyarwanda wanaojifunza Kiswahili.

Jedwali Na. 1: Upatanishi wa Nomino na Kivumishi cha Sifa

Kivu mishi	Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
			Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla /60	%
Sifa	li/ya	koti zuri	27	90	26	86.6	53	88.3
	u/zi	udevu mrefu	16	53.3	16	53.3	32	53.3
	i/zi	nyumba ndefu	13	43.3	3	10	16	26.6
	u/i	mwili safi	26	86.6	16	53.3	42	70

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Kulingana na matokeo katika Jedwali Na. 1, ni wazi kuwa upatanishi wa nomino na kivumishi cha sifa katika kundi la *{li/ya}* uliwatatiza wanafunzi wengi. Kundi hili linazingatia majina yenye viambishi awali *{ji/Ø-ma}* na yanapotumiwa katika umoja pamoja na vivumishi vya sifa hayaathiri muundo wa vivumishi hivi. Matokeo ya makala hii yamebainisha kuwa wanafunzi wapatao 88.3% walishindwa kupatanisha vizuri jina *koti* na kivumishi *zuri*. Wengi wao walikuwa wakitoa majibu kama *koti nzuri* na *koti lizuri*. Nayo nomino *mwili* ya kundi la *{u/i}* iliwatatiza wanafunzi 70% walioshindwa kupatanisha jina hili kwa kivumishi *safi* wakati ambapo 53.3% walitatizika katika kupatanisha jina *udevu* na kivumishi *refu*. Baadhi ya miundo potofu iliyotolewa na wanafunzi wengi ni kama *mwili msafi*, *mwili usafi*, *udevu urefu* na *udevu ndefu*. Muundo wa nomino za kundi la *{i/zi}* kama vile *nyumba* uliwatatiza wanafunzi 26.6% waliokosa jibu sahihi kwa kutumia kiambishi mwafaka kwa kupatanisha jina hili na kivumishi *refu*. Aidha, matokeo yanadhihirisha pia kwamba idadi kubwa ya wanafunzi wa kidato cha sita ilionekana kudumaa katika miundo mibovu. Wanafunzi 86.6% wa kidato hiki walishindwa kupatanisha jina *koti* na kivumishi *zuri* wakati ambapo 66% walishindwa kupatanisha nomino *mwili* na kivumishi *safi*.

3.1.2 Nomino na Kivumishi Kimilikishi

Wanafunzi walipopewa sentensi tano ili kuzikamilisha kwa kutumia kiambishi kipatanishi cha nomino na kivumishi kimilikishi, walifanya makosa kwa viwango tofauti kama inavyoonekana katika Jedwali linalofuata:

Jedwali Na. 2: Upatanishi wa Nomino na Kivumishi Kimilikishi

Kivumishi	Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
			Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla/60	%
Kimilikishi	a/wa	ng'ombe wangu	17	56.6	13	43.3	30	50
		mama yake	8	26.6	9	30	17	28.3
	ki/vi	kisu changu	6	20	3	10	9	15
	u/i	mwili wake	13	43.3	9	30	22	36.6

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Kulingana na matokeo katika Jedwali Na. 2, maswali yaliyoulizwa kuhusu upatanishi wa nomino na kivumishi kimilikishi yanadhihirisha kuwa kundi la

ngeli za {a/wa} ndilo lililowatatiza wanafunzi wengi. Asilimia 50 walishindwa kutumia kimilikishi mwafaka cha jina *ng'ombe* ambacho ni “-angu.” Majibu yao mengi yaliangukia katika muundo wa *ng'ombe yangu*. Katika kundi hili, wanafunzi wapatao 28.3% ndio waliotatizika kupatanisha vizuri jina *mama* na kimilikishi “-ake” wakati ambapo 36.6% walitatizika kupatanisha jina *mwili* na kimilikishi “-ake” katika kundi la ngeli za {u/i}. Miongoni mwa majibu tuliyoapata kutoka kwa wanafunzi waliofanya makosa haya ni kama *mama wake*, *mwili yake* na *mwili mke*. Ngeli iliyoonekana kuwa rahisi katika kipengele hiki ni ile ya majina ya kundi la {ki/vi} kwani 15% pekee ndio walioshindwa kutumia kimilikishi sahihi cha jina *kisu* ambacho ni “-angu”.

3.1.3 Nomino na Kivumishi cha Idadi

Wanafunzi walipewa pia maswali matatu ili kuchunguza jinsi wanavyoweza kupatanisha nomino na kivumishi cha idadi. Viwango vya makosa yao vimedhihirishwa katika Jedwali Na. 3 lifuatalo.

Jedwali Na. 3: Upatanishi wa Nomino na Kivumishi cha Idadi

Kivumishi	Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
			Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla /60	%
Idadi	a/wa	mbuzi wanne	19	63.3	11	36.6	30	50
		kipofu mmoja	20	66.6	17	56.6	37	61.6
	li/ya	jiwe moja	12	40	15	50	37	61.6

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Kulingana na matokeo katika Jedwali Na. 3, wanafunzi 61.6% walishindwa kutoa jibu sahihi kuhusu upatanishi wa majina *kipofu* na *jiwe* na kivumishi cha idadi *moja*. Jina *kipofu* linatanguliwa na kiambishi awali {ki} katika umoja lakini hukiuka kanuni ya kawaida ya kupatanisha kwa kutumia {ki} katika umoja na {vi} katika wingi. Badala ya kutumia viambishi hivi, jina hili huendelezwa kwa namna moja kama majina mengine ya binadamu katika kundi la {a/wa}. Kwa hivyo, wanafunzi wengi walitoa majibu yaliyoangukia katika muundo wa *kipofu kimoja* badala ya *kipofu mmoja*. Nayo majibu yaliyotolewa kuhusu upatanishi wa *jiwe* na *moja* yalikuwa *jiwe limoja* na *jibu jimoja*. Upatanishi wa jina *mbuzi* na kivumishi cha idadi *nne* ulionekana kuwatatiza pia wanafunzi kwa kiwango cha 50%. Wengi wa wanafunzi waliofanya makosa haya walitumia muundo *mbuzi nne*, *mbuzi mnne* au *zinne* badala ya *mbuzi wanne*.

3.1.4 Nomino na Kivumishi Kionyeshi

Maswali mengine yalitumiwa ili kutathmini uwezo wa wanafunzi wa kupatanisha nomino na kivumishi kionyeshi. Jedwali lifuatalo linadhahirisha hali halisi ya makosa yaliyofanywa na wanafunzi katika kategoria hii ya kimofosintaksia. Hebu turejeele Jedwali lifuatalo:

Jedwali Na. 4: Upatanishi wa Nomino na Kivumishi Kionyeshi

Kivumishi	Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
			Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla /60	%
Kionyeshi	u/i	mchele huu	18	60	13	43.3	31	51.6
	u/zi	ufa ule	11	36.6	9	30	20	33.3
	pa	mahali hapa	4	13.3	3	10	7	11.6
	m	mahali humu	23	76.6	22	73.3	45	75
	ku	msituni huku	27	90	22	73.3	49	81.6
	a/wa	muuguzi huyu	4	13.3	3	10	7	11.6
	ya	maji haya	9	30	5	16.6	14	23.3

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Kulingana na matokeo yaliyobainishwa katika Jedwali Na. 4, ni dhahiri kwamba ngeli za mahali {*m/ku*} ndizo ziliwatatiza wanafunzi kwa kiwango cha juu katika upatanishi wake na kivumishi kionyeshi. Wanafunzi 75% walishindwa kutoa majibu sahihi kwa kutumia kiambishi kinachofaa *humu*. Nao wanafunzi 81.6% walishindwa kupatanisha *msituni* na *huku*. Miongoni mwa majibu yaliyotolewa na wanafunzi ni kama *mahali huu*, *mahali huo*, *mahali haya* au *mahali huyu* badala ya *mahali humu*. Pengine, miundo kama *msituni huyu*, *msituni huu* na *msituni humu* ndiyo ilipendelewa na wanafunzi wengi badala ya *msituni huku*. Isitoshe, kupatanisha jina *mchele* na kivumishi *hu-* nako kuliwatatiza wanafunzi wafikao 51.6% wakati ambapo jina *ufa* liliwatatiza wanafunzi 33.3% walioshindwa kutumia kiambishi mwafaka kwa kupatanisha jina hili na kionyeshi *-le*. Jina *muuguzi* la kundi la {*a/wa*} ndilo halikubainisha matatizo mengi pale tunapokuta wanafunzi 11.6% pekee ndio walioshindwa kutumia kiambishi sahihi cha jina hili katika kionyeshi *hu-*.

3.1.5 Nomino na Kivumishi Kiulizi

Vivumishi viulizi navyo vilitumiwa ili kutathmini uwezo wa wanafunzi wa kutumia viambishi sahihi katika kupatanisha nomino na vivumishi hivi. Maswali mawili yaliyotumiwa yalituletea matokeo haya ambayo yamewasilishwa katika Jedwali Na. 5 lifuatalo.

Jedwali Na. 5: Upatanishi wa Nomino na Kivumishi Kiulizi

Kivumishi	Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
			Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla /60	%
Kiulizi	a/wa	mkulima yupi	20	66.6	14	46.6	34	56.6
	u	ukubwa upi	19	63.3	5	16.6	24	40

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Matokeo yaliyodhihirishwa katika Jedwali Na. 5 yanaonesha kuwa wanafunzi 56.6% hawakuweza kupata jibu sahihi katika kupatanisha kivumishi kiulizi “-pi” na nomino *mkulima* ya kundi la $\{a/wa\}$. Wengi wao walipendelea miundo kama *mkulima mpi*, *mkulima wapi* na *mkulima upi* badala ya *mkulima yupi*. Nayo ngeli ya $\{u\}$ iliwatatiza wanafunzi kwa kiwango cha 40% ambapo wengi walitumia miundo ya *ukubwa wapi* na *ukubwa kupi*. Uchunguzi wa majibu yaliyotolewa na wanafunzi umetudhihirishia kuwa lugha kadirifu ya wanafunzi hawa hubadilika kutoka miundo mibovu kuelekea miundo iliyo sahihi pale ambapo wanafunzi 63.3% wa kidato cha tano dhidi ya 16.6% wa kidato cha sita walishindwa kupatanisha vizuri jina *ukubwa* na kivumishi “-pi”. Aidha, 66.6% wa kidato cha tano dhidi ya 46.6% wa kidato cha sita ndio waliotatizika katika kupatanisha nomino *mkulima* na kivumishi “-pi”.

3.1.6 Nomino na Vivumishi vya Pekee

Habwe na Karanja (2004) wanasema kuwa vivumishi hivi vina matumizi mengine ya pekee zaidi ya kuwa vivumishi vya majina. Kila kimoja cha vivumishi hivi huwa na sheria za pekee katika upatanisho wa kisarufi licha ya sheria za jumla za viambishi ngeli mbalimbali. Kwa hivyo, maswali matano yalitumiwa ili kuchunguza uwezo wa wanafunzi wa kutumia vivumishi vya pekee na matokeo yake ndiyo yamewasilishwa katika Jedwali Na. 6 lifuatalo:

Jedwali Na. 6: Upatanishi wa Nomino na Kivumishi cha Pekee

Kivumishi	Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
			Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla /60	%
Enyewe	i	chai yenyewe	28	93.3	27	90	55	91.6
	u/zi	ukuni wenyewe	21	70	19	63.3	40	66.6
	u/i	mkono wenyewe	14	46.6	15	50	29	48.3
	u	wali wote	11	36.6	10	33.3	21	35
	ku	mahali kwenyewe	29	96.6	21	70	50	83.3
o-ote	i/zi	nguo yoyote	18	60	14	46.6	32	53.3

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Matokeo yaliyopo kwenye Jedwali Na. 6 yanadhihirisha kuwa vivumishi vya pekee viliwatatiza sana wanafunzi. 91.6% walishindwa kutoa jibu sahihi pale walipotakiwa kupatanisha nomino *chai* na kivumishi “-enyewe”. Majibu mengi yaliyotoka kwa wanafunzi hawa yalikuwa *chai chenyewe*. Jina *mahali* ndilo lilichukua nafasi ya pili katika kuwatatiza wanafunzi kwani 83.3% walishindwa kutumia kiambishi mwafaka kwa kupatanisha jina hili na kivumishi “-enyewe”. Majibu mengi kuhusu upatanishi wa jina hili na kivumishi hiki yalikuwa *mahali yenyewe*, *mahali mwenyewe* na *mahali wenyewe*. Vilevile, wanafunzi 66.6% walikosa jibu sahihi katika kupatanisha nomino *ukuni* na kivumishi hiki wakati ambapo majibu mengi waliyoyatoa yalikuwa *ukuni kwenyewe*, *ukuni mwenyewe* na *ukuni yenyewe*.

Nomino *nguo* iliwatatiza wanafunzi 53.3% walioshindwa kuipatanisha na kivumishi “o-ote”. Wanafunzi waliokosa jibu sahihi katika muundo huu wa kivumishi “o-ote” walitoa majibu yaliyohitilafiana sana kama vile *nguo yote, nguo zoote, nguo zote, nguo lolote, nguo ote*, na kadhalika. Katika kundi la {*u/i*}, wanafunzi 48.3% ndio waliotatizika kupatanisha nomino *mkono* na “-enyewe” wakati ambapo 35% walikanganywa na muundo wa *wali wote*. Mengi ya majibu yao yalikuwa *mkono mwenyewe* katika upatanishi wa kwanza na *wali yote, wali yoyote* au *wali zote* katika upatanishi huo wa pili. Isitoshe, data za utafiti huu zimethibitisha kwamba kipengele hiki cha kimfosintaksia kiliwatatiza wanafunzi wengi wa madarasa yote yaliyotafitiwa. Idadi kubwa ya wanafunzi wa kidato cha sita wamedumaa katika miundo mibovu iliyotumiwa pia na wanafunzi wa kidato cha tano, kama vile *ukuni kwenyewe, mahali henyewe* na *chai chenyewe*.

3.2 Upatanishi wa Kiwakilishi Kirejeshi cha nomino

Ili kuchunguza uwezo wa wanafunzi wa kupatanisha nomino na viwakilishi virejeshi vya nomino, maswali mawili yalitolewa kama tunavyopata katika Jedwali lifuatalo.

Jedwali Na. 7: Upatanishi wa Kiwakilishi Kirejeshi cha Nomino

Kiwakilishi	Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
			Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla /60	%
ndiye	a/wa	huyu ndiye (muuguzi)	17	56.6	17	56.6	34	56.6
ambalo	li/ya	(Shamba) ambalo	22	73.3	15	50	37	61.6

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Matokeo katika Jedwali Na. 7 yanadhihirisha kuwa upatanishi wa kiwakilishi kirejeshi *ambalo* uliwatatiza wanafunzi 61.6% walioshindwa kurejelea kwa usahihi nomino *shamba*. Miongoni mwa miundo iliyotolewa na wanafunzi waliofanya makosa ni pamoja na (*shamba*) *ambao*, (*shamba*) *ambaye*, (*shamba*) *wamba*, (*shamba*) *limba*, na kadhalika. Mbali na hayo, uchunguzi wa data zilizokusanywa ulidhihirisha pia kwamba wanafunzi wengine wengi walikosa kuandika jibu lolote lile au wakarudia muundo wenyewe (*shamba*) *amba* bila kukamilisha kwa kutumia kiambishi kirejeshi *lo* kilichostahili kutumiwa.

Aidha, wanafunzi 56.6% walishindwa kutoa jibu sahihi kwa kurejelea jina *muuguzi* katika muundo wa kiwakilishi *ndiye*. Mengi ya majibu ya wanafunzi yalikuwa *huyu ndiyo, huyu ndi* au *huyu ndiwe, huyu ndimi, huyu ndiko* na kadhalika. Idadi nyingine ya wanafunzi ilishindwa kuandika jibu lolote kuihusu miundo iliyotakiwa kutolewa. Hivyo, uchunguzi wa data zilizokusanywa umebainisha kwamba kategoria hii ya kimfosintaksia ilikuwa mojawapo ya miundo yenye changamoto kubwa kwa wanafunzi wa madarasa yote mawili.

3.3 Upatanishi wa Nomino na Kitenzi

Matumizi ya ngeli katika Kiswahili humtaka mzungumzaji amudu jinsi ambavyo viambishi mbalimbali huambikwa kwenye vitenzi kulingana na nomino inayotumiwa kama kiima cha kitenzi hicho. Kwa hivyo, makala hii ilitathmini uwezo wa wanafunzi wa kupatanisha nomino mbalimbali na vitenzi kwa kutumia viambishi mwafaka. Matokeo ya majibu yao yamewasilishwa katika Jedwali Na. 8 lifuatalo:

Jedwali Na. 8: Upatanishi wa Nomino na Kitenzi

Kundi la Ngeli	Majibu Sahihi	Idadi ya Wanafunzi Waliofanya Makosa					
		Kidato cha 5	%	Kidato cha 6	%	Jumla /60	%
a/wa	Ng'ombe anakula majani	11	36.6	6	20	17	28.3
	Mbuzi wameuzwa	12	40	10	33.3	22	36.6
	Mkulima amevuna	14	46.6	8	26.6	22	33.3
	Kipofu amefika	20	66.6	17	56.6	37	61.6
u/i	Mkono umevunjika	6	20	6	20	12	20
li/ya	Jiwe lilitupwa	13	43.3	5	16.6	18	30
	Shamba litalimwa	15	50	9	30	24	40
ki/vi	Kisu kimepotea	10	33.3	6	20	15	25
i/zi	Nyumba itajengwa	7	23.3	1	3.3	8	13.3
i	Chai imepikwa	29	96.6	27	90	56	93.3
u	Ukuta umebomolewa	12	40	7	23.3	19	31.6
u/zi	Udevu umekatwa	11	36.7	2	6.7	13	21.7
pa	Mahali pamesafishwa	23	76.6	18	60	41	68.3
m	Darasani mmesafishwa	27	90	24	80	51	85
ku	Msituni kunatisha	29	96.6	26	86.6	55	91.6

Chanzo: Ntawiyanga (2015)

Kulingana na matokeo yaliyobainishwa katika Jedwali Na. 8, ni dhahiri kwamba ngeli ya *{i}* katika jina *chai* iliwakanganya wanafunzi wengi ambapo 93.3% walishindwa kutoa kiambishi sahihi cha upatanishi wa jina hilo kwa kitenzi -*mepikwa*. Majibu mengi ya wanafunzi yalikuwa *chai kimepikwa* na *chai chimepikwa* badala ya *chai imepikwa*. Jina *kipofu* nalo liliwatatiza wanafunzi wafikao 61.6% walioshindwa kutumia kiambishi nafsi *{a}* kinachostahili kutumiwa katika kitenzi -*mefika*. Wanafunzi wengi waliofanya makosa walikuwa wakitoa jibu kama *kipofu kimefika*.

Jina shamba liliwatatiza wanafunzi 40% walioshindwa kutumia kiambishi nafsi *{li}* kiwakilishi cha jina katika kitenzi -*talimwa* wakati ambapo 36.6% walitazika katika kupatanisha kirai nomino *mbuzi wanne* kwa kitenzi -*meuzwa*. Katika upatanishi wa kwanza, miundo kama *shamba italimwa*, *shamba utalimwa* na *mbuzi zinne zimeuzwa* katika upatanishi mwingine ndiyo iliyojidhihirisha sana miongoni mwa majibu ya wanafunzi waliofanya makosa.

Isitoshe, majina ya mahali yenye kutumia viambishi *pa*, *mu* na *ku* yamewatatiza wanafunzi wengi ambapo 68.3% walishindwa kutumia *mahali*

pamesafishwa, 85% wakashindwa kutoa muundo sahihi *darasani mmesafishwa* na 91.6% wakashindwa kutumia muundo sahihi *msituni kunatisha*. Majibu mengi yaliyotolewa na wanafunzi yalikuwa *mahali hamesafishwa*, *mahali amesafishwa*, *darasani limesafishwa*, *darasani zimesafishwa*, *msituni unatisha*, *msituni inatisha* na *msituni anatisa*.

Kwa upande mwingine, majina *kisu*, *udevu*, *ng'ombe* na *mkono* hayakuwatatiza sana wanafunzi kwani walioshindwa kutumia viambishi mwafaka kwa vitenzi husika walijitokeza kati ya 20% na 30% ya wanafunzi wote. Katika kundi la *{a/wa}*, upatanishi wa jina *mkulima* uliwakanganya wanafunzi wafikao 33.3% wakati ambapo ule wa jina *jiwe* uliwatatiza wanafunzi 30%. Kundi la ngeli ya *{i/zi}* ndilo lilionekana kuwa rahisi kwa wanafunzi kwani 13.3% ndio walioshindwa kutumia kiambishi sahihi kwa kurejelea jina *nyumba* katika kitenzi - *tajengwa*.

4.0 Chanzo cha Makosa Yaliyofanywa na Wanafunzi

Kutokana na data za utafiti huu, mazoezi waliyopewa wanafunzi yalidhihirisha kuwa baadhi ya ngeli huhitaji uangalifu mkubwa. Ngeli mbalimbali ambazo zimeonekana kuwakanganya sana wanafunzi ni zile za kundi la *{pa, mu, ku}* zinazorejelea mahali, *{ku}* kuhusu vitenzijina, makundi ya *{a/wa}* kuhusu majina yanayorejelea wanyama na miundo mingine ya nomino zisizoonsha kiambishi chochote cha ngeli kama vile *chai*, *shamba*, na *koti*. Makosa mengi yaliyofanywa na wanafunzi yalidokeza vyanzo vya aina tofauti kama vile ujumuishaji, uhamishaji wa miundo ya lugha ya kwanza na hali ambamo wanafunzi husomea.

Norrish (1983) anasema kuwa ujumuishaji unatokana na tajiriba ya mwanafunzi katika matumizi yake ya L2 ambapo anatunga sentensi zenye makosa kwa kujumuisha kanuni za L2. Katika hali hii, wanafunzi walitatizwa na majina *kipofu*, *jiwe*, *ukuta*, *udevu*, na mengine yanayokiuka utaratibu wa kawaida wa upatanishi wa nomino na kivumishi unaorejelea muundo wa kiambishi awali cha nomino katika kivumishi kinachoambatana nayo. Mifano ya makosa yaliyofanywa na wanafunzi ni kama vile *mbuzi mnne*, *kipofu kimoja*, *mkulima mpi*, *mwili mke* na *udevu urefu*. Kulingana na makosa haya, ni dhahiri kuwa wanafunzi walijirahisishia ujifunzaji kwa kujumuisha kanuni ya kuunda kivumishi kwa kutumia kipatanishi kinachofanana na kiambishi awali cha nomino inayovumishwa. Mbali na hayo, wanafunzi walitatizwa na miundo ghairi ya vivumishi vya sifa visivyoonsha viambishi vyovyote vya ngeli vya majina yanayovumishwa. Mifano ya makosa yaliyofanywa na wanafunzi kuhusu kipengele hiki inadhihirishwa pia na tungo kama *mwili msafi*, *mwili mwenywe*, *koti lizuri* na *koti nzuri* ambapo wanafunzi waliunda kivumishi kwa kutumia kiambishi walichozoea bila kujali upekee wa baadhi ya miundo iliyomo katika L2.

Isitoshe, makala hii imedhihirisha kwamba wanafunzi walifanya makosa kwa kuhamisha miundo ya Kinyarwanda na kuitumia katika lugha ya Kiswahili. Mifano ya tungo zenye makosa yenye chanzo katika uhamishaji ni kama *mbuzi*

zinne zimeuzwa, kipofu kimefika, sungura mbili na mahali hamesafishwa ambayo ilitokana na mazoea ya wanafunzi ya kutumia L1. Lugha ya Kinyarwanda huruhusu nomino za wanyama kupata upatanishi katika ngeli ya *{i/zi}*. Vilevile, nomino za Kinyarwanda zenye kutaja upungufu fulani wa mwili kama vile *kipofu, kiziwi* na mengine huchukua upatanishi wake katika ngeli ya *{ki/vi}*. Nazo nomino za mahali huchukua kiambishi *{ha}* kama kipatanishi cha nomino hizo na vivumishi na/au vitenzi. Hivyo, uhamishaji nao umekuwa chanzo kikubwa cha makosa ya upatanishi wa kisarufi yaliyofanywa na wanafunzi.

Mbali na hayo, hali ambamo wanafunzi husomea katika baadhi ya shule nayo imedhihirika kama chanzo muhimu cha makosa ya upatanishi wa kisarufi miongoni mwa wanafunzi wa shule za upili. Kulingana na uchunguzi wa data iliyotokana na mahojiano na walimu wa Kiswahili kuna wanafunzi waliofanya makosa kwa kuathiriwa na ufundishaji ambapo shule zao hazikuwa na walimu wa kutosha waliohitimu masomo yao katika lugha ya Kiswahili. Tatizo hilo liliambatana pia na ukosefu wa vifaa vilivyohitajika kufunzia lugha ya Kiswahili na hali hii ndiyo iliyowafanya baadhi ya wanafunzi waunde vipashio vyenye makosa kama *huyu ndi, huyu ndimi, huyu ndiko, (shamba) wamba, (shamba) limba, (shamba) amba*. Uchunguzi wa data hii ulionesha kuwa wanafunzi waliofanya makosa haya hawakuwa na taarifa yoyote kuhusu miundo sahihi iliyotarajiwa kutolewa.

Aidha, maelezo ya walimu waliohojiwa yalidhihirisha pia kuwa shule za vijijini ndizo zilizokabiliwa sana na matatizo ya aina mbalimbali yenye chanzo chake katika ukosefu wa miundo msingi imara. Katika shule hizo wanafunzi hujifunza mchana shuleni na kurudi nyumbani saa za jioni kiasi kwamba waliweza kupata fursa ya kuzungumza Kiswahili wakiwa shuleni tu. Walimu wao ndio waliokuwa tegemeo lao la kujiongezea msamiati na kuboresha matumizi yao ya lugha ya Kiswahili.

5.0 Mapendekezo

Mapendekezo mbalimbali yanatolewa kwa serikali, walimu, viongozi wa shule na wadau mbalimbali wa ufundishaji wa Kiswahili nchini Rwanda ili waweze kutoa mchango wao katika uboreshaji wa ufundishaji na ujifunzaji wa lugha ya Kiswahili. Kwanza, serikali ya Rwanda imefanya jambo zuri kwa kuinua hadhi ya Kiswahili na kukifanya kiwe lugha rasmi kando ya lugha za Kinyarwanda, Kifaransa na Kiingereza. Hata hivyo, kama ilivyo kwa ufundishaji wa lugha hizo rasmi zingine, ni vyema na ufundishaji wa Kiswahili uanzie shule za msingi. Katika kiwango hicho mtoto atanza kujifunza miundo sahili ya Kiswahili akiwa katika umri mdogo ili kuweza kuimudu kwa urahisi miundo changamani katika shule za upili. Hali hii itawasaidia pia wanafunzi wengi kubadilisha mitazamo yao dhidi ya lugha ya Kiswahili kiasi cha kuitambua kama lugha yenye ufahari kando ya lugha hizo zinazotumiwa nchini Rwanda.

Pili, kutokana na mahojiano yaliyofanyika pamoja na walimu wa Kiswahili, ilionekana kwamba wanafunzi walikumbwa na tatizo la kukosa vitabu vya kusoma vyenye maudhui yaliyoweza kuzingatia muktadha wa Rwanda. Baadhi ya vitabu vichache vilivyoweza kupatikana vilizungumzia historia na mambo tofauti ya jamii wasizozifahamu. Kwa hivyo, Wizara ya Elimu inapaswa kuandaa vitabu vya kutosha kulingana na mazingira ambamo wanafunzi Wanyarwanda husomea. Hivyo, wataalamu mbalimbali katika mambo ya isimu na lugha, fasihi na mbinu za ufundishaji wa lugha washirikishwe katika shughuli ya kuandaa vitabu na vifaa vingine vya ufundishaji wa lugha ya Kiswahili.

Tatu, mapendekezo mengine yanatolewa ili kuimarisha ushirikiano kati ya wakuza mitaala, watafiti na asasi mbalimbali zinazohusika na ufundishaji wa lugha kama vile vyombo vya habari, na Bodi ya Akademia ya Lugha na Utamaduni Rwanda. Hao wote wanaweza kuwajibika zaidi kwa kuendeleza mtazamo chanya kuhusu lugha ya Kiswahili miongoni mwa Wanyarwanda, hasa wanafunzi wa shule za upili. Utekelezaji wa shughuli hii ungesaidia pia katika uundaji wa klabu za lugha ya Kiswahili katika shule zote na uundaji wa vyama vya Kiswahili katika ngazi tofauti za ufundishaji na ujifunzaji wa lugha ya Kiswahili.

Nne, ni vyema ufundishaji na ujifunzaji wa Kiswahili uendelezwe kupitia vyombo vya habari ambapo magazeti, redio na televisheni zitachukua nafasi ya kwanza katika kupanga miradi hiyo. Mbali na kuanzisha magazeti mbalimbali yanayoandikwa kwa Kiswahili, mashindano ya kimaongezi na ya kimaandishi yangepewa kipaumbele kwa kushirikisha walimu wa Kiswahili na watu wengine wanaohusika na masuala ya ufundishaji wa lugha nchini. Katika kufanikisha mashindano hayo, wanafunzi wangeombwa kuandika na kubuni hadithi na visa mbalimbali ili kukuza uwezo wao wa kuzungumza na kuandika lugha ya Kiswahili. Vilevile, zawadi zingetolewa kwa washindi na kutangazwa kwenye redio na televisheni kama njia ya kuchochea idadi kubwa ya wanafunzi kushiriki katika mashindano hayo.

Tano, walimu waelewe umuhimu wa makosa yanayofanywa na wanafunzi wao ili waweze kuyapunguza. Mahojiano yaliyofanywa pamoja na walimu wa Kiswahili wanaofundisha katika shule zilizoteuliwa yalidhihirisha pia kwamba baadhi ya walimu hawaelewi nafasi ya makosa katika ufundishaji wao. Ni vyema watilie mkazo nafasi ya mwanafunzi katika kuyatambua makosa anayoyafanya na yale yanayofanywa na wanafunzi wenzake ili kuweza kujisahihisha mwenyewe na kuyasahihisha makosa ya wengine. Hivyo, walimu wangingatia kuwa kuyachunguza na kuyaeleza makosa yanayofanywa na wanafunzi ndiyo njia bora ya kupunguza makosa hayo.

Mwisho, shughuli za upangaji wa semina na makongamano ziwekewe mkazo katika shule nyingi ambapo Kiswahili hufundishwa kama somo la lazima. Shughuli hizi zingeweza kuwashirikisha walimu wanaofundisha lugha ya Kiswahili, wataalamu mbalimbali wa isimu na lugha na wadau wengine ili kubadilishana tajiriba zao kuhusu masuala muhimu yaliyopo katika ufundishaji na

ujifunzaji wa lugha ya Kiswahili. Vilevile, mbali na kupanga masomo ya muda mfupi kwa walimu wanaofundisha lugha ya Kiswahili, makongamano hayo yangeweza kusaidia pia katika kuandaa michezo ya kuigiza, mijadala na midahalo kwa ajili ya wanafunzi wa Kiswahili katika shule mbalimbali ili kuwasaidia kukuza uwezo wao katika lugha ya Kiswahili.

6.0 Hitimisho

Makala hii imechunguza makosa ya upatanishi wa kisarufi yanayofanywa na wanafunzi wa Kiswahili wa shule za upili wilayani Muhanga, nchini Rwanda. Matokeo ya makala hii yamethibitisha kwamba wanafunzi wengi huhamisha vipengele vya kisarufi vya lugha ya kwanza na kuvitumia katika lugha ya Kiswahili. Matatizo mengine yamejitokeza pale wanafunzi wanapojumuisha kanuni za Kiswahili na kuzitumia kimakosa katika tungo zao ili kujirahisishia ujifunzaji wao wa lugha ya Kiswahili. Zaidi ya hayo, ukosefu wa walimu wa kutosha waliohitimu katika somo la Kiswahili pamoja na ukosefu wa vifaa muhimu vinavyohitajika kufunzia lugha ya Kiswahili nao umeonekana kuwaathiri wanafunzi wengi wanaosomea katika shule zisizo na miundo msingi imara, hasa za vijijini. Kwa hivyo, wito umetolewa kwa serikali, viongozi katika ngazi mbalimbali, walimu na wadau wengine wa Kiswahili ili kuwahimiza kutoa mchango wao kwa kuboresha ufundishaji na ujifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika shule za upili nchini Rwanda.

Marejeleo

- Al-khresheh, M. H. (2016). A Review Study of Contrastive Analysis Theory, In *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 2 (6): 230-238.
- Amando, L., Eduardo, E. F., Arburim I. na Christopher P. C. (2007). Teachers' Attitudes Towards Correcting Students' Written Errors and Mistakes, *Porta Linguarum*, 10: 21-30.
- Bizimana, S. (2002). *Imiterere y'Ikinyarwanda: Amajwi, Amagambo n'Interuro*. T1. IRST. Butare.
- Campbell, R. and Wales, R. (1970). "The Study of Language Acquisition". In J. Lyons (ed.) *New Horizons in Linguistics*. Harmondsworth: Penguin: 242-260.
- Corder, S. P. (1967). The Significance of Learners' Errors, *International Review of Applied Linguistics*, 9: 161-169.
- Dulay, H. C. and Burt, M.K. (1974). Errors and Strategies on Child Second Language Learning, *Tesol Quaterly*, 8(2):129-136.
- Ellis, R. (1994). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: OUP.
- Fries, C. C. (1945). *Teaching and Learning English as a Foreign Language*. University of Michigan Press: Ann Arbor.

- Habwe, J. na Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Jalada Phoenix Publishers Ltd.
- Kimenyi, T. (2003). Hali ya Kiswahili katika Elimu Nchini Rwanda. Tasnifu ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Egerton.
- Lado, R. (1957). *Linguistics across cultures: Applied linguistics for language teachers*. University of Michigan Press: Ann Arbor.
- Massamba, D. P. B, Kihore, Y.M na Hokororo, J. I. (1999). *Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mbaabu, I. (1992). *Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Longman Kenya.
- Mgullu, R. S. (1999). *Mtaala wa Isimu. Fonetiki, Fonolojia, na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- MINEDUC. (2013). *Education Sector Strategic Plan 2013/14-2017/18*. Kigali.
- Mlaga, W. (2017). Historia ya Kiswahili nchini Rwanda: Kielelezo cha Utashi wa Kisiasa, *Kioo cha Lugha*, 15:1-19.
- Mudhune, E. S. (1994). A Contrastive Analysis Approach to the Learning of Swahili. Morphosyntax by Luo Learners. Unpublished MA Dissertation. University of Kenyatta.
- Musau, P. M. (1993). Aspects of Interphonology: The Study of Kenyan Learners of Swahili. Unpublished PhD Dissertation. University of Bayreuth.
- Mutugu, B. N. (2001). Makosa ya Kileksia katika Insha na Chanzo chake: Uchunguzi wa Shule Tano za Upili Wilayani Kiambu. Tasnifu ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Kenyatta.
- Namaziandost, E. (2017). A Review of Contrastive Analysis Hypothesis with a Phonological and Syntactical View: A Cross-linguistic Study, *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 4:165-173
- Nkwera, F. V. (1978). *Sarufi, Fasihi na Uandishi wa Vitabu, Sekondari na Vyu*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.
- Njogu, K. na Nganje, D. K. (2006). *Kiswahili kwa Vyu vya Ualimu*. Nairobi: JKF.
- Norrish, J. (1983). *Language Learners and Their Errors*. London: The Macmillan Press Limited.
- Ntawigira, P. (1997). Kiswahili nchini Rwanda. Mchango katika Utengenezaji wa Mradi wa Siasa ya Lugha. Tasnifu ya Shahada ya Kwanza (Haijachapishwa). UNR. Butare.
- Ntawigira, P. (2011). Language Use in the Educational System of Rwanda. A Case Study of Kiswahili in Secondary Schools. Unpublished PhD Thesis. University of Dar es Salaam.
- Ntawiyanga, S. (2015). Changamoto za Kimfosintaksia Miongoni mwa Wanafunzi wa Kiswahili wa Shule za Upili Wilayani Muhanga, Nchini Rwanda. Tasnifu ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Kenyatta.
- Obuchi, S. na Mukhwana, A. (2010). *Muundo wa Kiswahili: Ngazi na Vipengele*. Kijabe: A.I.C. Kijabe Printing Press.

- Ontieri, J. O. (2015). Athari za Kifonolojia za Lugha ya Kwanza katika Kiswahili: Mfano wa Lugha Teule za Kibantu nchini Kenya, *Mulika*, 34:1-13
- Onyango, J. (1997). Uziada wa Kisarufi katika Kiswahili cha Wanafunzi wa Kinyala: Mtazamo wa Uchanganuzi Linganuzi. Tasnifu ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Kenyatta.
- REB, (2015). *Curriculum Framework: Pre-primary to Upper Secondary*. Wizara ya Elimu, Kigali.
- Richards, J. C. (1974). *Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition*. London: Longman.
- Steinberg, D. D., Nagata H. and Aline D.P. (1982). *Psycholinguistics, Language, Mind and World*. (Second Edition). Pearson Education Limited.
- Zabron, T. P. (2015). Tofauti baina ya Vivumishi na Vibainshi katika Lugha ya Kiswahili, *Kioo cha Lugha*, 13:125-143.